

De razzia van 2 augustus 1942 in Nijmegen

Inleiding

Op zondag 26 juli 1942 werd in de meeste Nederlandse kerken een gezamenlijk protest tegen de deportatie van Joden en het wegvoeren van mensen voor dwangarbeid van de kansel voorgelezen. In de rooms-katholieke kerken werd daarnaast ook de tekst voorgelezen van een telegram¹ dat men op 11 juli aan rijkscommissaris Seyss-Inquart had gestuurd met de dringende oproep om af te zien van de massadeportaties van Joden. Met het telegram reageerden zij op een redevoering van Schmidt (een van de vier *Generalkommissare*) van 29 juni. Het telegram was voor de Duitse autoriteiten aanleiding om de rooms-katholieke Joden met voorrang te deporteren.² Een week later, op zondag 2 augustus werden 245 rooms-katholieke Joden opgepakt. De meeste *gemengd gehuwden* werden al vrij snel weer vrijgelaten, de anderen gingen naar Westerbork. Al meteen wordt een Lagebericht opgesteld, waarin de situatie wordt beschreven: 'Am 2.8. 42

¹ In dit telegram o.m.: 'De (...) Nederlandse Kerken, reeds diep geschokt door de maatregelen tegen de Joden in Nederland, waardoor zij uitgesloten worden van het deelnemen aan het normale volksleven, hebben met ontzetting kennis genomen van de nieuwe maatregelen, waardoor mannen, vrouwen, kinderen en gehele gezinnen zullen worden weggevoerd naar het Duitse rijksgedebied en onderhorigheden. Het leed dat hiermede over duizenden gebracht wordt (...) [noopt] de Kerken tot u de dringende bede te richten, aan deze maatregelen geen uitvoering te geven.' Zie: De Jong, *Het Koninkrijk der Nederlanden in de Tweede Wereldoorlog*, deel. 6, Eerste helft, p.13. In de hervormde kerken werd het telegram niet voorgelezen, wel in een klein deel van de gereformeerde kerken en in alle katholieke kerken. Schneider, de *Beauftragte* van Seyss-Inquart in Gelderland, moest in de kerken laten controleren of dit was gebeurd en moest daarover rapporteren.

² Ondanks een eerdere belofte dat christelijke Joden (die voor 9 mei 1940 waren gedoopt) in het land zouden mogen blijven. Het zou dan, blijkens een brief van Harster aan Eichmann van 20 juli 1942, gaan om 694 katholieke en 1064 protestantse Joden. Op 14 juli 1942 kreeg Dijkmeester, waarnemend secretaris van de Hervormde Synode, de toezegging van Seyss-Inquart dat de peildatum 1 januari 1941 zou zijn (J. Presser, *Ondergang*, deel 1, p. 260). In een notitie aan Harster relateert Rauter dit alles: 'Bij een bespreking van Seyss-Inquart met de Generalkommissare wekte Schmidt de indruk dat hij de kerken een definitieve vrijstelling van de 2000 gedoopte Joden had beloofd. De RK verklaarde daarentegen dat dit niet het geval was en dat deze Joden naar zijn mening na de deportatie van de andere Joden ook "naar het Oosten overgeplaatst" moesten worden. Hij zou zijn uiteindelijke beslissing laten afhangen van de stellingname van de kerken t.a.v. de deportaties in hun kanselboodschappen. Mocht het hem gelukken de kerken in deze tot zwijgen te brengen dan zou er veel gewonnen zijn. In een kanttekening schrijft Rauter dat ook Schmidt hem verzekerde dat de gedoopte Joden tenslotte ook gedepoteerd konden worden, 18 juli 1942.' Zie NIOD, omschrijving van het dossier 270c. Er waren Joden die op grond van de wisselende regelingen probeerden lid te worden van een christelijk kerkgenootschap. Maar de Afdeling Bevolking hield zich strikt aan de regel: je moet gedoopt zijn vóór of op 9 mei 1940. Zie bijvoorbeeld in Nijmegen Betje Cohen, die haar verzoek tot wijziging van religie afgewezen zag (RAN 2, inv.nr.40193, p. 191). De christelijke kerken werkten ook bijna nooit mee aan verandering van religie of aan het leveren van 'valse' doopbewijzen.

wurden auf Anordnung des Reichskommissars in einer von der Sicherheitspolizei geleiteten Grossaktion, unter Mitwirkung der Ordnungspolizei und der niederl. Polizei jüden katholischen Konfession, soweit nicht in Mischehe lebend, festgenommen. Nach Klärung aller Zweifelsfälle wurden 131 Juden nach Westerbork abgeschoben. Ein Grossteil der festgenommenen Juden wies ein Schreiben vor dass im Vervielfältigungsverfahren hergestellt war und Ihnen angeblich vom jüdischen Rat zugestellt worden sei. Es hat folgenden Wortlaut: "Hierdurch wird Ihnen mitgeteilt, dass der Herr Generalkommissar Schmidt im Namen der Herrn Reichskommissars Dr. Seyss-Inquart auf Ansuchen der katholischen und protestantischen Kirche am Dienstag, dem 14.8.42, dem Sekretär der Synode, Ds. Dijkmeester, zugesagt hat, dass die Juden christlicher Religion sofern dies vor dem 1. Jan. 1941 getauft sind, nicht nach Schlesien verschickt werden. Bei einem Aufruf können Sie sich auf die Ihnen hier mitgeteilte Tatsache berufen".³ In totaal zouden er volgens het Lagebericht in Nederland 722 katholieke Joden wonen. Op 7 augustus vertrok een trein met 987 mensen van Westerbork naar Auschwitz, onder wie 63 personen van deze groep katholieke Joden. Edith Stein is de bekendste van hen. Ook zij werd na aankomst onmiddellijk vermoord.⁴

Arrestaties overal in Nederland

Er werden 213 katholieke Joden opgepakt en naar Amersfoort gebracht.⁵ Los daarvan werden er in Amsterdam 32 Joden opgepakt en daar vastgezet. Van de 213 Joden werden er twee

³ NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies, 250f Amersfoort, Polizeiliches Durchgangslager, inv.nr. 14.

⁴ Zie: P.A. Siebesma, De vervolging van de Joodse christenen tijdens de Tweede Wereldoorlog. Te downloaden als pdf. Er is meer literatuur die aandacht schenkt aan de gebeurtenissen (natuurlijk vooral Presser en De Jong), zie verder in onze voetnoten. Het conceptartikel van de voormalige NIOD-medewerker A. J. van der Leeuw: 'Die Deportation der Römisch-Katholischen Juden aus den Niederlanden im Monat August 1942' (Notitie 136 voor het Geschiedwerk) is, menen wij, alleen raadpleegbaar bij het NIOD. Van der Leeuw maakt de gruwelijke balans op: Van alle die dag opgepakte katholieke Joden, dus ook die in Amsterdam, gingen er 92 nog die maand verder naar Auschwitz. Later gingen nog elf personen door naar Auschwitz, drie naar Sobibor, zeven naar Theresienstadt en een persoon stierf in Westerbork. Hij meldt ook nog dat op deze dag Knolle optrad als plaatsvervanger van Harster en Rajakowitsch als plaatsvervanger van Zöpf.

Op de site van het Regionaal Archief Tilburg wat over de deportaties vanuit Berkel-Enschot. Over Edith en Rosa Stein tal van verwijzingen op websites. Ook meerdere gegevens over de gedeporteerde Elsa Michaelis uit Trier en de broers en zussen Löb.

⁵ Van de *Aussenstelle* in Den Bosch is een instructie bewaard gebleven die de politie bij de 'arrestaties' meekreeg. De agenten moesten erop toezien dat de gearresteerden voor enkele dagen werkkleding, ondergoed, drinkbeker enzovoorts bij zich hadden, en – waar het vooral om ging – alle waardepapieren, geld, aandelen enzovoort. Zie: NIOD 240f, inv.nr. 14.

vrijgelaten, onder wie Fritz Landauer uit Den Haag omdat hij 'fuer einen wehrwichtigen Betrieb unentbehrlich' ist.⁶

Op dezelfde dag, om 12:42 uur, kwam er een *Fernschreiben* van Lages aan in het kamp: (...) 'Vorgang: Hiesiges Fernschreiben von 1.8.42, nr. 4433: Auf Anweisung des Generalkommissars zbv sind im Einvernehmen mit den BDS alle in der heutigen Judenaktion bislang festgenommenen getauften katholischen Juden, die in eine Mischehe leben, gleichgültig ob maenlicher oder weiblicher Teil, sofort wieder zu entlassen. (...) [met hen ook hun 'Angehörigen', familieleden, ook kinderen dus] Zentralstelle für jüdische Auswanderung Gez. Lages.'⁷

Kamp Amersfoort.

Waarschijnlijk op grond van dit schrijven werden op dezelfde dag of onmiddellijk daarna 44 personen vrijgelaten, maar er waren veel meer 'gemengd gehuwden' bij de ingeslotenen. Er waren katholieke Joden uit het hele land, relatief veel uit Den Haag (86), Rotterdam (25) en Maastricht (30). Terwijl de meeste arrestanten in het begin van de middag in Kamp Amersfoort aankwamen, vertrok de bus uit Limburg laat. Uit Maastricht kwam die dag een Blitz 2372 van de SS-Untersturmführer UFVD: 'An Obersturmbannführer Knolle; um 18.00 Uhr ist der Transport in der Stärke von 30 Juden von Roermond zum Lager Amersfoort angefangen.'⁸ In deze bus bevonden zich ook de zussen Edith en Rosa Stein, die in een Karmelietessenklooster in Echt

⁶ NIOD 250f, inv.nr. 14.

⁷ Idem.

⁸ Idem

woonden. In Berkel-Enschot werden in het nu nog bestaande trappistenklooster drie broers opgepakt en in het Trappistinnenklooster drie zussen, allen van de familie Löb.⁹

Robert Kempner was een van de hoofdaanklagers tijdens de Nürnberger processen. Een van de hoofdverantwoordelijken van de massamoord op de Joden in Nederland, Harster, was al in 1953 in Nederland vrijgelaten. In 1967 begon in München een nieuw proces tegen hem, eigenlijk in de wetenschap dat het proces in Nederland niet op de juiste gronden gevoerd was. Kempner was hierbij civiel eiser. Hij schrijft hierover vervolgens een verslag in boekvorm.¹⁰ Over de aankomst van de opgepakte Joden in Amersfoort schrijft hij: 'Daar aangekomen moesten alle gevangenen in carré gaan staan. De drie broers Löb moesten aantreden, terwijl het executiepeloton zich klaarmaakte. De beide Zusters Löb moesten naast het peloton gaan staan. Men dreef de 'voorstelling' op tot de climax, gelastte toen de 'terechtstelling' af. Allen moesten zich in looppas op weg begeven naar het beruchte kamp Amersfoort om er te overnachten. Zulke plagerijen waren in die dagen heel gewoon.'¹¹

Wat gebeurde er in Nijmegen?

In Nijmegen werden op die zondag 2 augustus 's morgens vijftien katholieke Joden opgepakt. Hoe deze mensen werden opgepakt weten we niet. Waarom zij wel en enkele anderen niet, ook dat is

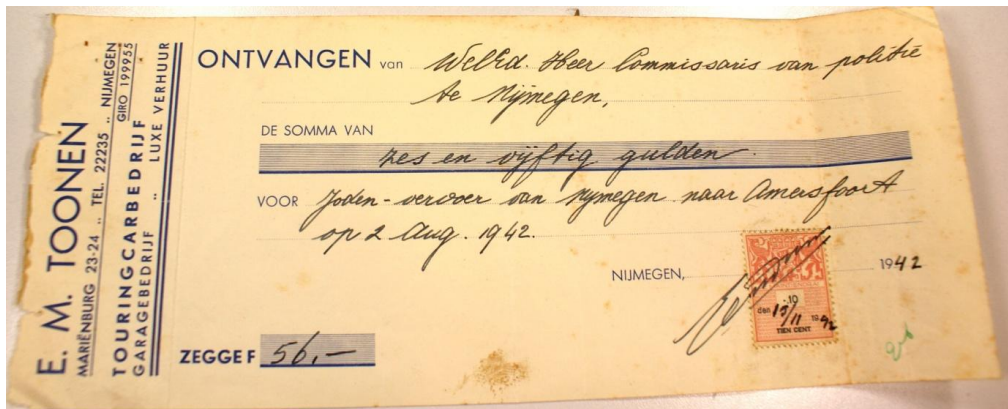
⁹ Zie diverse herdenkingsartikelen. Ook aandacht ervoor op de site van het Regionaal Archief Tilburg.

¹⁰ Robert M. W. Kempner, *Twee uit honderdduizend: Anne Frank en Edith Stein. Onthullingen over de nazimisdaden in Nederland voor het gerechtshof te München*. Bilthoven: Uitgeverij H. Nelissen, 1969, p. 39-41.

¹¹ Kempner, o.c., p. 127; aangehaald in: Autobiografie Zuster Judith Mendes da Costa, In eigen beheer uitgegeven door: De Congregatie van de Heilige Catharina van Siëna, Zusters Dominicanessen van Voorschoten,

8 augustus 2006. Judith Mendes da Costa was overigens de zus van Abraham Mendes de Costa en van Rachel Mendes da Costa, beiden uit Nijmegen. Zie onze namenlijst. Ook Judith werd op 2 augustus in een klooster in Bilthoven opgepakt en vandaar door de politie van die plaats naar de Hollandse Schouwburg in Amsterdam gebracht. Op 4 augustus wordt de groep met de tram en dan met de trein gedeporteerd naar Westerbork. Van deze groep wordt alleen Judith op 15 augustus vrijgelaten en wel omdat zij behoorde tot de Portugees-Israëlitische gemeente. Kortweg werd wel gezegd dat men Portugese ouders of grootouders had, maar dat was een onjuiste omschrijving. Ook haar broer Abraham stond op deze lijst, maar hem heeft het niet geholpen, hij werd al half juli 1942 opgepakt in Nijmegen en op 24 juli verder gedeporteerd. Judith meldt dat ze op 2 augustus enkele briefkaarten van hem had gekregen, die hij na zijn arrestatie had verstuurd. Ook Judith heeft het figureren op de lijst niet gebaat; in februari 1944 zit ze weer vast in Westerbork, in mei wordt ze verder getransporteerd en in juli vermoord.

niet helemaal duidelijk. Wel weten we dat het Nijmeegse bus- en garagebedrijf Toonen ingehuurd werd om hen naar Kamp Amersfoort te brengen (zie afbeelding).¹²

Kwitantie van busbedrijf Toonen voor 'Joden-vervoer van Nijmegen naar Amersfoort op 2 Aug. 1942'.

Aanwezig in: RAN 2 Secretarie gemeente Nijmegen, inv.nr. 40207 Deportaties van Joden en declaraties van de gemeente bij het Departement van Binnenlandse Zaken betreffende deze deportaties en de opslag van goederen van Joden.

C. TH. Kokke, die in die jaren als vrijwilliger op het gemeentearchief werkte en contacten had op het politiebureau, schrijft op 7 augustus: 'Er zijn afgelopen Maandag geen gijzelaars gepakt; wel zijn er Zondag 2 Augustus een tiental Joodsche gezinnen opgepakt. De vrouwen en kinderen werden weer vrijgelaten doch de mannen moesten drie dagen proviand meenemen. Zoals blijkt uit een rede van Hauptdienstleiter Schmidt¹³ worden ze naar het Oosten gevoerd om daar te werken. Het eigenlijke doel is echter om in geval van een invasie allen die sabotage zouden kunnen plegen – en daaronder behooren in de eerste plaats de Joden – uit het land te verwijderen. Nu hebben de Christelijke kerken aan den Rijkscommissaris en Christiansen, de militaire bevelhebber in Nederland, verzocht om de Christen-joden niet te deporteren. Dit werd gedeeltelijk toegestaan en vervolgens van de kansels medegedeeld. Nu vindt Schmidt e.a. dit een

¹² Regionaal Archief Nijmegen (RAN), 2 Secretarie gemeente Nijmegen, inv.nr. 16303. De firma Toonen komt ook voor op een gemeentelijke 'lijst van beoefenaren van vrije beroepen die lid zijn van of sympathiseren met de NSB' uit 1943. De middenstanders op deze lijst kregen waarschijnlijk een voorkeursbehandeling bij opdrachten van de gemeente. Op deze lijst van ruim zeventig middenstanders prijkt ook de naam van Lou Manche ('schilder'), de bekende gewelddadige Nijmeegse WA-voorman. Werk van hem is nu nog te zien in een school en in een voormalige kerk in Bemmel.

¹³ Deze *Generalkommissar* hield op 2 augustus 1942 voor de oudste Duitse nationaalsocialistische Ortsgruppe in Nederland, Waubach in Limburg, een redevoering die in de pers werd gepubliceerd. De kern van zijn rede was dat 'de Jood' de ergste vijand van Duitsland was: 'Aus diesem Grunde muss der Jude das Westen verlassen.' (J. Presser, *Ondergang*, p.267). Maar Schmidt was goedgezind, de hele familie mocht mee: 'Wir sind keine Barbaren, wir wollen auch den Juden ihre Familien mitgeben; sie sollen aber drüben im verwüsteten Osten, in den leeren Städten mit den Aufräumungs-arbeiten beginnen.'

sabotage van de bisschoppen. Reden waarom nu juist de katholieke Joden worden weggevoerd. Deze verachtelijke woordbreuk toont duidelijk aan hoe hoog men de Germaansche Nibelungentreu moet schatten. De misthoorn heeft een schandelijke, doch overigens goed gevonden spotprent gepubliceerd.¹⁴

Kokke was dit betreft toch niet helemaal goed geïnformeerd - hij leunde hier misschien te veel op de krant die de redevoering van Schmidt had afgedrukt - want het waren beslist niet alleen mannen die onder politiebegeleiding naar Kamp Amersfoort werden gebracht. Dat lezen we in bewaard gebleven administratiepapieren van Kamp Amersfoort, waarin op 2 augustus wordt genoteerd: 'Durch die niederl. Polizei in Nijmegen wurden im Auftrage der Aussenstelle Arnheim 15 Häftlinge [met potlood bijgeschreven:] Juden hier eingeliefert.' Het formulier is zowel ondertekend door de 'Polizeiangestellter' die de mensen kwam brengen ('Richtig übergeben') als door de 'SS Sturmman' die ze in het kamp opnam ('Richtig übernommen').¹⁵ Van de vijftien mensen werd registratienummer en naam genoteerd. De volgende personen werden genoemd:

3060 Lea van Brink [2 augustus]

3061 Geertruida van Brink [2 augustus]

3062 Alida Tokkie [2 augustus]

3063 Lea Tokkie [2 augustus]

3064 Selma Wolf [2 augustus]

3065 Aleida Frank [14 augustus]

3066 Hugo Hirsfeld [8 augustus]

3067 Hans Menkel

3068 Hijmen van Brink [2 augustus]

3069 Nelly Imbach [2 augustus]

3070 Mathilde Wallach

3071 Morits-Herbert Neufeld

3072 Kurt Basch [2 augustus]

3073 Joseph Jacob [2 augustus]

3074 Josef van Spier [2 augustus]

¹⁴ RAN 330 Collectie A.F. Uijen, inv.nr. 366 Dagboek Kokke (typoscript).

¹⁵ NIOD 250f, inv.nr. 14.

Onder de nummers voor hun namen werden zij geregistreerd in het kamp. Achter hun namen stond bij de meesten de datum van vrijlating, bij tien van hen was dat 2 augustus. Bij degenen die op 4 augustus verder werden gedeporteerd stond geen datum aangegeven. Aleida Frank werd pas later vrijgelaten. De naam van Hirsfeld – op 8 augustus weer vrij - stond fout gespeld, het ging om Hugo Herzfeld. Over dit alles verderop meer.

De fascistische kijk op de katholieken verbeeld in een spotprent in De Misthoorn van 8 augustus 1942. Titel: DE ROOMSCHE PRIESTERS EN HET JODENVRAAGSTUK. Onderschrift: "Zij meenen voor de Joden op te moeten komen, wier rasgenooten in het Oosten, in de Sovjet-Unie, de ware aanstichters van het bolschewisme en de vernietigers der godsdiensten en moordenaars der priesters zijn." (Gen-kommissar Schmidt te Waubach). Op het papier in de zak van de priester: 'HERDERLIJK SCHRIJVEN'.

Bijna zeker zijn met dezelfde bus van Toonen uit Nijmegen ook zes personen uit Arnhem en plaatsen in de wijde omgeving naar Amersfoort gebracht, want op 2 augustus om 14:40 gaat er een *Fernschreiben* van Arnhem (Aussenstelle) naar Amersfoort: 'Festnahme von Juden katholischen Religion; Die in der heutigen Aktion in der Provinz Gelderland festgenommenen

Juden, Jüdinnen , deren Angehörigen, sind bereits auf den Weg nach Amersfoort, bezw müssen dort schon eingetroffen sein'.¹⁶ De bus is dan dus rond 13 uur in Arnhem vanuit de Aussenstelle op de Utrechtseweg vertrokken en nog onderweg of misschien al in Amersfoort aangekomen.

Aftreksom

Zo zijn er dan in het kamp 212 katholieke Joden, zoals ook blijkt uit dit bericht: 'Betrifft: Festnahme von Juden mit katholischer Religion. Vermerk': door alle Ausstellen (maar niet Amsterdam) werden op 2 augustus 1942 212¹⁷ Joden [op een ander kladje staat 213, waarbij dan Nathan Sternau, geboren op 13 november 1886, uit Gennep, erbij wordt geteld] opgepakt en naar Amersfoort overgebracht. Van hen werden er 44 vrijgelaten die 'gemengd gehuwd' waren. Op dit moment nog 168 Joden in het kamp.¹⁸ Daarenboven werden nog 32 katholieke Joden in hechtenis gehouden, die met het volgende transport naar Westerbork "überstellt werden". De in Amsterdam vastgezette Joden worden blijkbaar bijna allen op 4 augustus gedeporteerd van de Hollandse Schouwburg naar Westerbork.¹⁹

In Amersfoort begint een aftreksom. 'Amersfoort teilt mit, dass sich unter den 168 Häftlingen 60 Personen befinden, die behaupten, Angehörige jüdischer Mischehe zu sein, bzw. in Mischehe zu leben. Die Zentralstelle für jüdische Auswanderung, Amsterdam, hat dem Judenrat die Auflage gemacht, die zur Überprüfung erforderlichen Unterlagen beizuschaffen. In den Niederlanden befinden sich insgesamt 722 Juden mit katholischer Religion.'²⁰ Deze personen zullen langzamerhand gescreend worden, maar voor 97 van de arrestanten staat het lot al vast: zij worden op 4 augustus gedeporteerd van Amersfoort naar Westerbork: 'Amersfoort (III) Von der Ordnungspolizei wurde heute der Transport von 97 jüdische Häftlingen übernommen (nach Westerbork); Richtig übergeben: [naam onleesbaar] (...) Schahrführer; Richtig übernommen: Der

¹⁶ NIOD 250f, inv.nr. 14.

¹⁷ Idem.

¹⁸ Lou de Jong schrijft dat 44 zgn. 'gemengd-gehuwden' werden vrijgelaten en dat alle overigen werden gedeporteerd naar Westerbork *Het Koninkrijk*, o.c., deel 6, 1^e helft p. 20. Dat klopt niet helemaal, zoals in ons artikel verderop blijkt. Er zijn 106 arrestanten vanuit Amersfoort naar Westerbork gedeporteerd. Na de eerste 44 zijn er volgens ons in de 13 dagen erna nog eens 18 andere 'gemengd gehuwden' langzamerhand vrijgelaten. Wij denken dat daarnaast uit Amsterdam ongeveer 26 katholieke Joden naar Westerbork en verder zijn gedeporteerd.

¹⁹ Kort na 2 augustus opgesteld Lagebericht, in: NIOD 250f, inv.nr. 14. Dat ook zij op 4 augustus op de trein zijn gezet, blijkt ook uit de aantekeningen van Judith Mendes da Costa, zie noot 11. Een enkeling van de arrestanten in Amsterdam werd vrijgelaten; waarschijnlijk gaat het om zes of zeven personen.

²⁰ NIOD 250f, inv.nr. 14.

Transportführer, (...) [naam onleesbaar].’ Onder hen: Eva Hamburger (geb. Kalker) (10 april 1905) en vier kinderen; Hans Menkel (14 november 1907), Tapezierer; Mathilde Wallach (Neufeld-Wallach), 7 november 1895, Ehefrau; Moritz-Herbert Neufeld, 22 november 1902, Jurist; Georg Löb (25 september 1909), Lisantirea Meirowsky (7 september 1904), Jacob Velleman (10 augustus 1911), Bertha van Praag (2 januari 1914), Antoine den Arend (5 februari 1905, violist), Femina Ossendrijver (20 januari 1909, met twee kinderen), Janette de Vries (9 september 1889), Johannes Hamburger (3 februari 1925), Sophie Koperberg (11 december 1896), Jonas Cohen (30 oktober 1918), Elsa Michaelis (31 maart 1889), Elisabeth Friedmann (6 augustus 1895), Edith Stein (21 oktober 1891), Rosa Stein (13 dec. 83). Bij de namen van kinderen zet iemand een streep.²¹ Hans Menkel, Mathilde Wallach en Moritz Neufeld kwamen uit Nijmegen. Over hen verderop wat meer.

Twee personen die in Nijmegen waren opgepakt verblijven dan nog in Amersfoort, Hugo Herzfeld en Aleida Frank. Iedere dag worden er enkele personen vrijgelaten, kennelijk als de gegevens van de Joodse Raad binnen zijn. Iemand houdt een kladje bij dat begint bij 197 personen, waarvan hij of zij telkens een getal aftrekt, met eerste de grote klapper op 4 augustus, 97 personen eraf. Soms, maar niet steeds, noteert hij het *Häftlingsnummer* bij een vrijlating. We zien twee personen uit de omgeving van Arnhem die vrijgelaten worden, op 8 augustus komt nr. 3066, Hugo Herzfeld vrij.

Op zeker moment, we denken op 6 of 7 augustus, maakt iemand een balans op: ‘Betrifft: Festnahme von Juden mit katholischen Religion, (...) befinden sich noch 23 katholische Juden die angeblich in einer Mischehe leben’, onder wie Grietje Cohen (Tilburg), 11 juli 1884 (?); Paulina Hollander (Jacobs), geb. Antwerpen, Tilburg; Jacob Polak, Bachstraat 4, Den Haag (3 september 1897); Jacobs-Hollander (Den Bosch); Leonie Grummer (Maastricht); Wertheim (Den Bosch). Vanwege de Aussenstelle Arnhem in ieder geval Herzfeld, Lopez Cordoso, Güthers (e.v. Dohm) en Aleida Frank uit Nijmegen. Voor de namen van sommigen zien we een in de dagen erna erbij gezette stempel met de datum van vrijlating.²²

Maar niet iedereen krijgt zo’n stempel. Eerst noteert iemand: ‘(???) Der Rest wird am 8.8.42 in das Lager in einem besonderen Raum verlegt. Posten ab 9 Uhr nicht mehr erforderlich. (...) hat Nachricht. 2) W.V. 10.8.42 (Entlassung Rest bezw. Transportfrage).’ En dan iets later noteert de

²¹ NIOD 250f, inv.nr. 14.

²² NIOD 250f, inv.nr. 14.

Kampcommandant: '1) Der letzte Rest von 9 Personen ist am 15.8.42 einem nach Westerborg gehenden transport mitgegeben worden [17 augustus 1942].'²³ Op 15 augustus 1942 worden nog eens negen personen naar Westerbork gebracht. De boekhouder noteert tevreden: 9 – 9 = 0. Aleida Frank was net een dag eerder vrijgelaten. We mogen veronderstellen dat zij een discussiegeval was. Zij was dan wel gemengd gehuwd geweest, maar zij was gescheiden. Degenen die naar Westerbork vervoerd werden stonden allen eerder nog op de lijst van personen die 'angeblich' in een *Mischehe* leefden. Onder hen zijn Susanna Güthers (echtgenote van Dohm – zij was eveneens gescheiden) uit Oosterbeek, Fritz Hirschfeld uit Vlijmen, Elias Mesritz, Sara Lopes Cardoso (echtgenote van Weelen), Froukje Spier, Pauline Hollander (echtgenote van Jacobs). Sara Lopes Cardoso woonde in Den Bosch maar was vanwege de Aussenstelle Arnhem opgepakt. We mogen aannemen dat zij ook in de bus zat. De negen personen zijn allen in Auschwitz omgekomen, zoals ook de 97 op 4 augustus gedeporteerde personen nagenoeg allemaal zijn vermoord.

De arrestanten uit Nijmegen

De twaalf *gemengd gehuwden* uit deze groep werden voor 15 augustus weer vrijgelaten²⁴ en keerden terug naar Nijmegen, waar een van hen trouwens later weer werd opgepakt.²⁵ Allemaal zullen ze in de weken of maanden erna vele, vele verwanten - en vrienden en bekenden natuurlijk - weggevoerd zien worden.

Van deze twaalf kwam een persoon, Hugo Herzfeld, niet uit Nijmegen, hij werd er wel opgepakt. Hij was in 1938 of kort daarna vanuit Freiburg gevlucht – hoogstwaarschijnlijk zonder zijn 'niet-Joodse' vrouw en kind. Uiteindelijk gaat hij naar Ammerzoden. In 1938 was hij een tijd in Dachau (gevangenennummer 20857) geïnterneerd. In Dachau had hij een verklaring moeten ondertekenen dat hij naar een kamp voor 'niet-arische christenen' zou gaan. In Ammerzoden

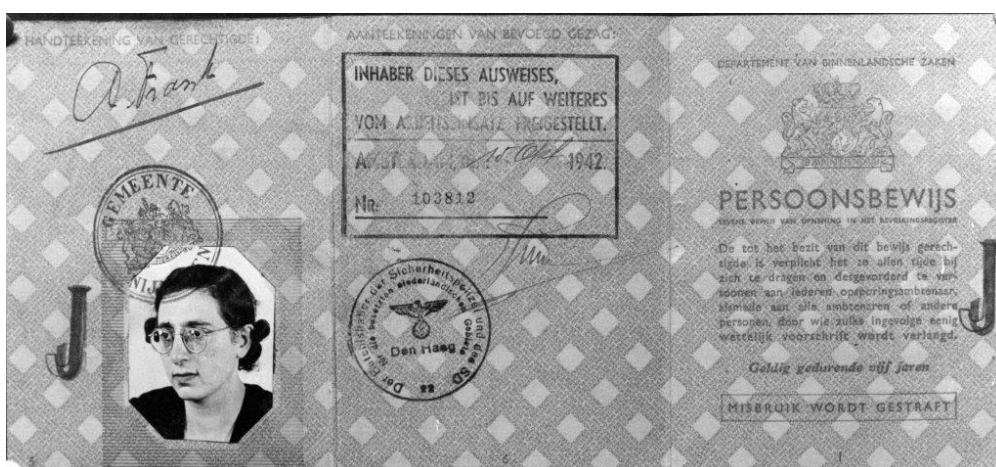
²³ Idem.

²⁴ Tien van hen al dezelfde dag, op 2 augustus. Hugo Hirschfeld (Herzfeld) op 8 augustus en Aleida Frank op 14 augustus.

²⁵ Dat was Joseph van Spier. Hij werd eerst in mei 1943 opgepakt omdat hij 'zonder ster' op straat liep en op 4 maart 1944 wordt hij om 21:45 van huis gehaald door agent Kikkert. Die avond worden in totaal zeven Joodse *gemengd gehuwden* door Nijmeegse NSB-agenten in een val gelokt, als 'voortvluchtige Jood' opgepakt en naar Westerbork gebracht, waar vijf van hen tot de bevrijding werden opgesloten. Twee van hen kwamen eerder vrij. Zie ook onze namenlijst onder Manassen, Drukker, Tokkie en anderen. Ook in 1944 werden nog vier gemengd gehuwde vrouwen voor enige tijd naar Westerbork gebracht.

woonde hij in het St. Antoniusgesticht, eigenlijk toen, menen wij, een soort door nonnen beheerd bejaardenhuis. Abusievelijk wordt hij bij deze razzia Hirsfeld genoemd.

Aleida Frank krijgt, zoals vele zogenaamd *gemengd gehuwden*, in oktober 1942 een stempel in haar persoonsbewijs: 'Inhaber dieses Ausweises ist bis auf weiteres vom Arbeitseinsatz freigestellt.' Bij haar gebeurde dat op 15 oktober 1942, nr. 103812. Bij de nrs. 100.000 en volgende ging het om een *Sperre* op grond van een *Mischehe*. Over de situatie waarin deze groep in Nijmegen vervolgens terecht kwam zullen we later publiceren.

Persoonsbewijs van Aleida Frank.

De overige drie werden op 4 augustus van Amersfoort naar Westerbork gedeporteerd: Hans Menkel, Mathilde Wallach en haar man Moritz-Herbert Neufeld. Hans Menkel was in 1936 als Duitser naar Nijmegen gevlucht en woonde er op Van Dulckenstraat 45. Hij werkte als behanger maar volgens een andere bron ook als slager. In Nijmegen werd hij rooms-katholiek.²⁶ Hij bleef maar enkele dagen in Westerbork en werd op 7 augustus naar Auschwitz gedeporteerd. De trein met 987 gedeporteerden arriveert er de volgende dag 's avonds. Na de selectie worden 315 mannen en 149 vrouwen als gevangenen toegelaten tot het kamp. Een van hen was Hans Menkel. Een van de andere tewerkgestelde mannen uit dit 'transport' getuigt hierover later: 'De tweede dag (in Birkenau) moest er gewerkt worden en kwam ik bij een Sonderkommando waar ik ongeveer een maand heb gewerkt. Wij moesten met 300 man kuilen maken van 20 meter lang, 10 meter breed en ong. 8 meter diep. 's Avonds werden hier lijken in gegooid.'²⁷

²⁶ Dit laatste meldt een Wikipedialemma over hem. Zijn zus vluchtte naar de V.S. en zijn moeder werd in Eitorf opgepakt en vervolgens vermoord.

²⁷ Getuigenis van Jozef van Rijn, aangehaald in: Guus Luijters, *In Memoriam*, 2012, p. 100.

Mathilde was operazangeres. Voor de fascistische machtsovername had ze een mooie carrière in Berlijn en Düsseldorf. Na haar vlucht uit Duitsland via Denemarken werd ze docente aan de Muziekschool 'Toonkunst', van Welderenstraat 119, zoals blijkt uit een wervingsadvertentie in de Provinciaal Geldersche Nijmeegse Courant van 29 augustus 1941. Dit was de muziekschool van de Nijmeegse Afdeling van de Maatschappij tot Bevordering van de Toonkunst, dus niet een door de gemeente gesubsidieerde Volksmuziekschool.²⁸ In 1933 had ze zich in Nijmegen gevestigd, ze woonde met haar ouders op de Hugo de Grootstraat 15.²⁹ Later ging ze met haar man Moritz wonen in het klooster Sancta Maria, Breedestraat 168 in wat toen nog het dorp Hees was. Zij en Moritz zullen relatief lang in Westerbork blijven. Op 18 maart 1944 worden zij gedeporteerd naar Theresienstadt. Op 20 maart komen ze er aan en ze verblijven er bijna drie maanden. Op 16 mei 1944 vertrekt er een trein naar Auschwitz met 2500 gedeporteerden, van wie er maar veertig het fascistisch geweld zullen overleven. Zij wordt er vermoord op 4 november 1944.

Ook Moritz Neufeld was een Duitser; hij kwam in 1938 naar Nederland. Op 1 maart 1940 verhuisde hij van Elst naar Nijmegen. Hij was jurist met als specialisatie kerkrecht. Hij trouwde op 24 december 1941 met Mathilde Wallach. Ook hij was een van de 2500 gedeporteerden in de trein naar Auschwitz. Het is niet helemaal zeker waar hij precies is omgekomen, maar wel zeker tijdens een van de beruchte 'dodenmarsen' vanuit Auschwitz. Als sterfdatum wordt 28 februari 1945 aangehouden.³⁰

²⁸ Die was vermoedelijk toen nog gevestigd aan het St. Stevenskerkhof. Deze muziekschool had al in 1940 opgeven of er Joodse werknemers waren. De school stuurde een negatieve opgave. Zie RAN 2, inv.nr.10512. Maar ook de Maatschappij voor Toonkunst, die de Muziekschool aan de Van Welderenstraat beheerde, kreeg later als Vereniging te maken met de uitsluitingsmaatregelen. Vlak voor haar deportatie werd ze daar ontslagen.

²⁹ Dat is niet het huidige pand, zoals een foto op de site Joods Monument suggereert. Het eerste deel van deze straat heette toen anders, verderop zijn vele panden verwoest door een bombardement. De bekende operazangeres Erna Spoorenberg vertelde dat ze in Nijmegen les gaf van M. Wallach en onder haar leiding in 1940 of 1941 nog opnamen maakte. Zie diverse sites, wiki en een interview in NRC, 17 maart 2000. Mathilde Wallach krijgt in al deze publicaties de naam Isa Neuhaus naar de naam van haar eerste man, van wie ze gescheiden was.

³⁰ Bronnen hier zijn vooral de kaarten van de Joodse Raad (Nat. Archief) en de site Holocaust.cz. Op de site Yad Vashem staat een verklaring van Elsa Wallach, de zus van Mathilde, dat hij op 18 januari van Westerbork ging naar Theresienstadt en op 15 februari 1944 omkwam tijdens een dodenmars. Deze data lijken onjuist.

Andere katholieke Joden

We zullen hier nu niet stilstaan bij de rol van de katholieke kerk in Nijmegen in deze periode. De verklaringen van de aartsbisschop³¹ hadden zeker wel invloed in Nijmegen. We denken aan de weigering van de R.K. Bibliotheek en ook van Studentenvereniging Carolus Magnus om het bordje ‘Voor Joden verboden’ op te hangen. Beide gingen kort daarna dicht; we komen daar elders op terug. Ook denken we aan zijn invloed op het beleid van de toen nog kleine universiteit in Nijmegen, die ook dicht zou gaan. En aan zijn oproep geen NSB-ers in de kerk toe te laten.³²

Een vooraanstaande Joodse katholiek in Nijmegen was Joannes Kors. Hij was een fervent katholiek, professor aan de RK Universiteit (dogmatiek, moraaltheologie, mystiek en algemene sociologie). In 1934-1935 was hij rector-magnificus. De zus van Joannes stond op de nominatie ontslagen te worden door de gemeente Nijmegen, maar uiteindelijk gebeurde dit niet. Evenals zijn Joodse, ook fervent katholieke collega, Benedek Vidos, letterkundige, tekende hij in 1940 de zogenoemde ‘Ariërverklaring’ niet, in tegenstelling tot al hun overige collega’s aan de universiteit.³³ Vidos werd vervolgens ontslagen, Kors, geregistreerd als wat de fasisten noemden ‘half-jood’ in de zin van de Nürnberger rassenwetten, niet; zoals ook zijn zus na veel soebatten uiteindelijk niet door de Gemeente Nijmegen ontslagen werd. Vidos is vermoedelijk aan deportatie ontkomen door zijn huwelijk met een ‘niet-Joodse’ vrouw.

Ook Kurt (of ook wel Peter) Gumpel was een fanatiek katholiek. Zijn teksten over Paus Pius droegen volgens sommigen³⁴ een antisemitisch karakter. Hij vluchtte in 1933 naar Frankrijk en in 1938 naar Nijmegen, waar hij onder een andere naam tot 1945 in een Jezuitenklooster onderdak vond.

Een katholieke Jood die volop met het fascistisch geweld te maken kreeg – en dit al vóór de arrestaties van 2 augustus – was Julius Lazarus. Ook hij was uit Duitsland gevlucht en uiteindelijk

³¹ Titus Brandsma uit Nijmegen had zeker wel tot zijn arrestatie volgens enkele publicaties veel invloed op de standpunten van aartsbisschop De Jong.

³² NIOD 100, inv.nr. 210 (D316). Ook de twee filialen van de bibliotheek aan de Voorstadslaan en de Willemsweg werden gesloten. Zie ook de rapportage ‘Lotgevallen van de Openbare Leeszaal op RK Grondslag, Nijmegen’ in: RAN 579, inv.nr. 478. Over Carolus Magnus, zie o.a. L. Savenije, *Collaboratie en verzet*, Nijmegen, 2019 en diverse andere bronnen. Zie ook het artikel over de uitsluiting op deze site.

³³ Zie: Jac. Bosmans e.a.: *Tot hier en niet verder! De RK Universiteit in oorlogstijd*. Nijmegen 1993, p. 28.

³⁴ Zie o.a.: National Catholic Reporter, 11 december 1998. Zie ook Wiki, lemma Peter Gumpel en de bronnen daar.

in Nijmegen terecht gekomen. Hij weigerde de 'jodenster' te dragen juist vanuit zijn katholieke overtuiging. Hij werd waarschijnlijk in juni 1942 aangehouden³⁵ en belandde op 15 juli 1942 als 'Strafgeval' in Kamp Amersfoort. Het dossier daar meldde over hem inderdaad: 'Straftat: Ohne Stern'. Hij is later nog even vrij geweest maar werd opnieuw gearresteerd. Vanuit Amersfoort kwam hij uiteindelijk via Amsterdam in Theresienstadt terecht, vanwaar hij niet meteen naar Auschwitz ging, omdat hij op de Frontstrijderslijst³⁶ stond. Maar op 12 oktober zat hij in een trein van Theresienstadt naar Auschwitz, waar hij op 14 oktober werd vermoord.

³⁵ In NIOD 100, inv.nr. 42 schrijft Van Dijk in zijn verslag in juni 1942 aan procureur-generaal De Rijke over twee Joden die zijn aangehouden zonder jodenster. Informatie op de kaart van de Joodse Raad (Nat. Archief).

³⁶ De Frontstrijderslijst bestond al sinds de Eerste Wereldoorlog. In de oorlog kon plaatsing op die lijst een speciale behandeling impliceren.